

Tadeusza Tomaszewskiego pojęcie sytuacji człowieka aktywnego. Opis czy wyjaśnianie?

Zofia Ratajczak*

Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfantego

TADEUSZ TOMASZEWSKI'S CONCEPT OF SITUATION IN HIS THEORY OF ACTION.
DESCRIPTIVE OR EXPLANATORY MEANING

The article describes the evolution of situational approach to analysis of human activity in the environment. Initially, a situation was defined as objective conditions of activity, then it was meant as a task for realization, and finally as the system of elements in which human being is the subject of this system, playing a distinctive role in the process of behavior regulation. Therefore, this concept plays a dual role: both descriptive as well as explanatory, gradually becoming more theoretical.

Key words: human activity, situation, objective conditions, tasks, system of elements

Problematyka aspektów regulacji zachowania się człowieka pojawiła się w psychologii, tak w Polsce jak i na arenie międzynarodowej, w latach 70 tych ubiegłego wieku (Tomaszewski, 1970; Magnusson, 1971; Argyle, Furnham i Graham, 1981). Było to związane z pragnieniem poznania złożonych uwarunkowań zachowania się człowieka, wynikających z powiązania ze sobą dwu rodzajów wpływu: wewnętrznego i zewnętrznego. Przykładem takiego szerokiego podejścia do analizy było podjęcie badań w ramach projektu badawczego pt. „Środowiskowe i sytuacyjne uwarunkowania życia, rozwoju i działalności człowieka” (Tomaszewski, 1978), obejmując swym zakresem wszystkie niemal dziedziny psychologii stosowanej (stres i radzenie sobie, wypalenie zawodowe, dopasowanie P-E). Była to także ze strony Tomaszewskiego próba otwarcia się na problematykę kliniczną, początkowo dość odległą od głównego nurtu jego zainteresowań. Genezę swoich pierwotnych zainteresowań aktywnością lokował on bowiem w pracy zawodowej, jako głównym rodzajem jego aktywności (Tomaszewski, 1968).

Celem tego artykułu jest przedstawienie etapów i momentów zwrotnych w rozwoju myśli Profesora Tomaszewskiego na temat regulacji zachowania się człowieka aktywnego. Śledząc proces tworzenia teorii czynności nie trudno dostrzec logiczną konieczność pojawienia się tego pojęcia w procesie wyjaśniania złożonych powiązań człowieka ze światem, ważnych dla jego życia, działalności i rozwoju. Można powiedzieć, że pojęcie sytuacji nabrało coraz to nowego znaczenia w miarę rozwoju Tomaszewskiego teorii aktywności (Ratajczak, 2015). Dzieło

to, choć niedokończone, zostało w sposób dobitny i wyrazisty zaawansowane, stanowiąc zachętę do podjęcia dalszych badań przez kontynuatorów. Ostatnim akordem w tym procesie było opracowanie hasła encyklopedycznego pt. Czynność, stanowiącym skrótem przedstawioną teorię czynności jako najbardziej ogólną koncepcję psychologii człowieka aktywnego. Pojęcie sytuacji występuje tam jako jedno z najważniejszych (Tomaszewski, 1998).

GŁÓWNE ETAPY ROZWIJANIA POGŁĄDÓW NA PROBLEM REGULACJI ZACHOWANIA

Zanim pojęcie sytuacji w swej w pełni zdefiniowanej postaci pojawiło się w 1975 roku w słynnym podręczniku akademickim psychologii, pod red. Tomaszewskiego, w jego wstępie (Tomaszewski, 1975, s. 17) wcześniej, w klasycznym już, a nawet owianym legendą „Wstępie do psychologii” (1963). Tomaszewski pragnąc wyjaśnić ukierunkowany przebieg czynności mimo obiektywnie pogarszających się warunków otoczenia, wprowadza pojęcie: „sytuacje trudne” (Wstęp, 1965, s. 124). Przy tej okazji Autor przedstawia zarys swojej koncepcji sytuacji trudnych podając po raz pierwszy ich klasyfikację, a także podstawowe rozróżnienia, które będzie rozwijał przy każdej niemal okazji przedstawiania zmian w strukturze i kierunku zachowania się człowieka aktywnego. Jest to ważny problem wyjaśniania zmian w zachowaniu, a więc szeroko rozumiana problematyka procesów adaptacyjnych, radzenia sobie oraz regulowania wzajemnych stosunków człowieka ze zmieniającym się nieustannie otoczeniem, w którym żyje i działa.

Pojęcie sytuacji pojawiało się w pracach Tadeusza Tomaszewskiego w momentach, gdy usiłował on coraz bardziej precyzyjnie wyjaśnić mechanizmy regulacji zachowania się człowieka wobec własnego otoczenia. Pierwszą

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Zofia Ratajczak, Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfantego, ul. Harcerzy Września 3, 40-659 Katowice.

taką próbę można zauważyć już w pierwszym wydaniu „Wstępu do psychologii” (1963). Pojęcie sytuacji jest równoznaczne z pojęciem „warunków trudnych”, albo po prostu „trudności”, a są one rozpatrywane głównie dlatego, by wyjaśnić proces zmian w wykonywaniu czynności, jego strukturę i organizację. „Czynności kształtują się w określonych warunkach; zależnie od warunków, ten sam wynik można osiągnąć za pomocą czynności o różnej strukturze” (Tomaszewski, 1967, s. 124). Dalej wprowadza rozróżnienie: warunki normalne, to znaczy takie, które mają ustabilizowaną strukturę. Sytuacje, w których osiągnięcie wyniku jest możliwe tylko przy zmianie normalnej struktury czynności, nazywamy sytuacjami trudnymi. Pojawia się tu także po raz pierwszy klasyfikacja trudności, zmieniana wielokrotnie i dokładniej precyzowana. W tym tekście Tomaszewski rozpatruje (na podstawie praktyki życiowej i badań) najbardziej typowe sytuacje trudne: „zadanie ponad siły” (nazwane potem „przeciążeniami”), „zadania złożone” o zmiennej i niejasnej strukturze”, „przeszkody”, „konflikty” i „naciśki” (stres) (Tomaszewski, tamże, s. 125).

Widać więc, że pojęcie sytuacji jest tożsame z pojęciem warunków wykonywania czynności, jako zbiór czynników obiektywnych. Opisać sytuację jako trudną można za pomocą charakterystyki poszczególnych jej obserwowalnych, często mierzalnych elementów. Podstawą takiej diagnozy stała się wiedza na temat norm, jako stanów pożądaných). W psychologii pracy (i szerzej w całej nauce o pracy ludzkiej w tym ergonomii) w owych czasach pojawił się nurt badań związanych z szeroko rozumianym przystosowaniem warunków pracy, narzędzi i maszyn do człowieka, stopniowo przekształcany jako problem „Person-Environment Fit”. Harmonia między człowiekiem a pracą traktowana stała się wskaźnikiem optymalnego stanu wyjściowego, stanowiącego warunek osiągania wyników w sposób skuteczny, efektywny, ekonomiczny i bezpieczny. Stan adekwatności funkcjonalnej można było kształtować poprzez dobór i kształcenie (kompetencje człowieka) – z jednej strony, oraz konstrukcję maszyn i urządzeń oraz środowiska pracy w ogólności – z drugiej. Pojęcie sytuacji odnosiło się zatem do obiektywnych warunków trudnych, które miały bezpośredni wpływ na przebieg czynności.

Wnikliwy umysł Tadeusza Tomaszewskiego nie pozwolił jednak zbyt długo godzić się na taki uproszczony sposób traktowania problemu regulacji zachowania, ukierunkowanego, czyli czynności. Pierwszy punkt zwrotny w jego próbach konkretyzacji głównej tezy teorii czynności: czynność to proces ukierunkowany na cel polegał na określeniu czynników ukierunkowujących zachowanie człowieka. Tomaszewski zajął się więc systematyzacją głównych pojęć i ustalił, że są to potrzeby i zadania oraz uwaga: sposoby przekształcania potrzeb w zadania. Roli zadań poświęcił szczególną uwagę. Te ustalenia stały się następnie źródłem inspiracji empirycznych (Łukaszeński, 1973).

Dwa lata później Tomaszewski (2002, s. 183) przedstawiając koncepcję roli zadań w procesie aktywności

człowieka posłużył się w nowy sposób ujętym pojęciem sytuacji. Pisał:

„Stosunki człowieka ze światem są źródłem naszych potrzeb, przez które rozumiemy nasze stany emocjonalne, oraz naszych zadań, przez które rozumiemy pewne treści umysłowe inicjujące działania zorientowane na stany końcowe nazywane celami. Każdy stan końcowy jest także „sytuacją psychologiczną”, to znaczy relacją między człowiekiem takim, jaki jest, a światem takim, jaki jest, ale tym razem relacja ta jest po prostu rezultatem czynności własnej człowieka, przekształcenie sytuacji – zadania w sytuację końcową, mówiąc inaczej w sytuacji-cel”.

Mamy tu aż 3 nowe pojęcia: sytuację – zadania, które to pojęcie w przyszłości zostanie użyte w terminologii Tomaszewskiego jako jedna z kategorii: „sytuacja zadaniowa”, jako podstawowy typ sytuacji pracy. Przypuszczam, że gdyby dziś T. Tomaszewski na nowo rozpatrywał swoją pierwotną koncepcję z pewnością użyłby wyrażenia „sytuacja wynikowa” w miejsce „sytuacja-cel”. W dalszej części tekstu mamy wyjaśnienie:

„W naszej formule chcieliśmy pokazać człowieka w permanentnym kontakcie ze światem, w którym żyje, czyli obiektywnie istniejące sytuacje i realne stosunki człowieka ze światem pobudzające go do działania. Jego aktywność nie jest niczym innym, jak procesem przekształcania sytuacji początkowej, procesem, który zmienia kierunek w miarę, jak się ona przekształca.”

(tamże, s. 194). To jest już inne, nowe podejście do rozumienia pojęcia sytuacji.

Kolejny punkt zwrotny i zarazem etap w rozumieniu roli sytuacji związany był ściśle z próbą pokazania ścisłego związku między tym co obiektywne (warunki) w sytuacji człowieka o tym co decyduje o dominującej roli człowieka w tej sytuacji, jak to się dzieje, że staje się on jej elementem wyróżnionym, podmiotem.

W jednym ze swoich najkrótszych, ale też najważniejszych artykułów pt. „Człowiek jako podmiot i człowiek jako przedmiot” (1977, s. 60) Tomaszewski w następujący sposób formułuje odpowiedź na pytanie: czym jest podmiotowość człowieka aktywnego.

„Najprostszą nasuwającą się odpowiedź na pytanie o podmiotowy czy przedmiotowy charakter człowieka sugeruje, że jest to sprawa wewnętrznej, czy zewnętrznej regulacji jego aktywności: jeśli zachowanie się człowieka pozostaje pod dominującym wpływem czynników zewnętrznych, wtedy możemy go traktować jako przedmiot, jeżeli zaś przewagę mają czynniki wewnętrzne, wtedy możemy mówić, że człowiek jest podmiotem własnego zachowania się” (Tomaszewski, 1977, s. 60).

Proste rozwiązanie wymaga jednak konkretyzacji, więc Tomaszewski w cytowanym artykule podał konkretną, choć jak zaznaczył wciąż wstępną odpowiedź bardziej szczegółową: wyjaśnił w jaki sposób psychologia jako nauka stara

się poznawać owe czynniki zewnętrzne bądź wewnętrzne determinujące zachowanie człowieka. W przekonaniu Autora czynniki zewnętrzne działają zawsze poprzez czynniki wewnętrzne, są bowiem wewnętrznymi mechanizmami regulacyjnymi, którym nadano nazwę konstruktów. Prowadzone nad nimi badania poszły w dwu kierunkach: teorii poznawczo-programowych, których pierwowzorem jest psychologia asocjacyjna i teorii emocjonalno-motywacyjnych, których pierwowzorem jest teoria instynktów. Obie teorie stały się podstawą konstruowania ogólnej teorii osobowości jako wewnętrznego mechanizmu regulacji, przy czym pojawiła się trudność pogodzenia dwóch sprzecznych interpretacji tych mechanizmów: statycznej i dynamicznej. Tomaszewski (tamże, 1984; Grzelak, 1995).

W tym ujęciu podmiotowości nowego znaczenia nabierają wcześniejsze ustalenia przedstawione we „Wstępie do psychologii” i w innych publikacjach. Nie rezygnując z tezy o genezie zadań (są to potrzeby, a więc mają one genezę wewnętrzną o strukturze statycznej i skończonej liczbie) zauważa, że bardziej prawdopodobne jest, że wynikają one ze ścisłej współzależności różnych procesów i czynności, jakie człowiek może wykonać, oraz zależą od warunków zewnętrznych. Potrzeby mogą być odczuwane w mniej lub bardziej emocjonalny sposób. Kiedy człowiek odczuwa, że „coś jest nie tak” i uświadamia sobie sytuację, w której się znalazł, oraz to, na czym polega owo „nie tak”, dostrzega możliwość wytworzenia projektu. Wytworzenie takiego projektu przekształca potrzebę w zadanie. W tym sensie można powiedzieć, że „zdania, jakie sobie człowiek stawia, są pochodne od jego sytuacji” (tamże, s. 70). Tak więc podstawowym źródłem zadań jest jego sytuacja i zachodzące w niej zmiany. Istotnym sformułowaniem jest podkreślenie, że to jest sytuacja podmiotu.

Tak więc, podmiotowość zależy od wewnętrznej organizacji, która wyodrębnia człowieka ze świata. To, że jest on „kims”, że ma określoną tożsamość, że posiada wyrażoną „indywidualność”, że jego działalność zależy od niego – składa się na jego podmiotowość, określoną także przez jego pozycję w świecie, rodzaj związków ze światem, i przez wpływ, jaki jego działalność wywiera na otoczenie. Podmiotowy charakter człowieka polega również na tym, że potrafi rozpoznać swoją sytuację i zrozumieć znaczenie jej elementów, co z kolei umożliwia mu przekształcenie percepcji sytuacji na zadanie do wykonania. Jest to jedna z najbardziej ludzkich cech. Przejawem podmiotowości jest też zdolność do interpretowania nowych bodźców ze względu na postawione zadanie. Na każdym z tych poziomów organizacji działalności udział człowieka może być mniejszy lub większy. Ktoś może być lepszy w formułowaniu zadań, ktoś inny w ich realizacji. W ten sposób można pojęcie podmiotu różnicować oraz połączyć z pojęciem przedmiotu, ponieważ żaden obiektywny proces, który przebiega na zewnątrz człowieka i w którym on uczestniczy, ani ten, który przebiega w nim samym, nie zależy wyłącznie od niego” (tamże).

Powyższe określenie sytuacji jako źródła zadań, które człowiek podejmuje jako jej podmiot znalazło swoje miejsce w ostatniej próbie sformułowania zarysu ogólnej teorii czynności, już pod koniec życia Autora. Było to opracowanie hasła encyklopedycznego „Czynność” (Tomaszewski, 1998). Próbując dokonać syntezy swoich całościowych przemyśleń na temat mechanizmów regulacji aktywności wyróżnił 4 jej formy: „czynność jest jednostką podstawową aktywności, to znaczy celowego zachowania się, celowego działania, lub reagowania w sposób celowy. Pojęcie «zachowanie się» jako najbardziej ogólne odnosi do sytuacji, jest to aktywność rozpatrywana w powiązaniu zarówno z czynnikami zewnętrznymi jak i wewnętrznymi” (Tomaszewski, tamże, s. 70).

Tak więc, mamy tu swoiste postawienie kropki nad „i”. Wniosek z tego, że analiza sytuacji wymaga każdorazowo określenia, jakie są te powiązania i jakie znaczenie nadaje im podmiot. Istotną kwestią staje się więc natura powiązań. Wyrażają się one w postaci relacji cech człowieka do cech otoczenia, do oceny tych elementów z punktu widzenia wartości oraz możliwości ich osiągnięcia. Tomaszewski wskazuje, że to co człowiek ocenia to nie są rzeczy, lecz to co się z nimi dzieje, pragnie zaznaczyć, że są to stany dynamiczne, a nie statyczne. Z tą tezą można by jednak dyskutować. Ludzie pragną także zatrzymać rzeczy w biegu, utrwalić, unieruchomić. Sprawić by zastygły.

Dla opisanie aktywności człowieka w określonej sytuacji Tomaszewski wskazuje, że podjęcie działania (zachowania w sytuacji) następuje po uznaniu osiągalności określonego stanu rzeczy przez działanie własne jako skuteczne i wykonalne. Obie te cechy są uwarunkowane dwojako: przedmiotowo i podmiotowo. Jednoczesne występowanie adekwatnych funkcjonalnie warunków sprawia, że możliwości potencjalne stają się realnymi. Umiejętność posługiwania się odpowiednimi zasobami dla realizacji określonych celów nazywamy kompetencją. Jednak dla skuteczności działania podstawowe znaczenie ma uwarunkowanie przedmiotowe, związane z właściwościami przedmiotu. Polega ono na dostępności przedmiotów niezbędnych do określonego działania, ich podatności na to działanie oraz przydatności do niego. Niedobór jest jednym z najbardziej pospolitych źródeł niedostępności. Obiektami pośredniczącymi, przydatnymi do czegoś są narzędzia, zarówno obiekty fizyczne, jak i ludzie. Dlatego o ludziach np. kandydatach do pracy mówi się, że w wyniku diagnozy przydatności do pracy zostali skierowani na odpowiednie stanowisko.

Sumując ten fragment rozważań można powiedzieć, że pojęcie sytuacji pojawiło się w określonym momencie teoretycznych studiów Tomaszewskiego nad mechanizmami regulacji zachowania, początkowo w ramach „teorii czynności”, którą nieustannie wzbogacał, rozszerzał i pogłębiał. Pojęcie to stało się z czasem swoistym wehikułem, który pozwolił gromadzić wiedzę szczegółową z badań dawnych i nowych, z różnych kierunków teoretycznych (behawioryzm, teorie poznawcze, teorie dynamiczne). Zdefiniowanie podmiotowości człowieka po-

głębiło perspektywę badawczą o problematykę wartości i możliwości oraz uwypatniło potrzebę wyjaśniania mechanizmów regulacyjnych szeroko pojętego zachowania.

Dzięki temu ukazana została złożoność psychologicznych uwarunkowań aktywności człowieka, jako regulowania swoich stosunków z otoczeniem, a także pojawiła się teza o konieczności uwzględniania czynników pośredniczących między podmiotem i przedmiotem, na który stara się oddziaływać.

Kolejne fazy rozwoju jego teorii były logicznym następstwem wnikliwej analizy istniejącego dorobku: własnego, uczniów i współpracowników co znalazło jednocześnie znalazło potwierdzenie w równolegle prowadzonych się badaniach psychologów za granicą. Obok najbardziej ogólnych badań w ramach teorii działania (*theory of action*) pojawiły się badania nad adekwatnością funkcjonalną (*Person-Environment Fit*) oraz najistotniejsze pod względem metodologicznym prace Endlera i Magnussona (1976) nad sytuacjami i metodologią badań interakcyjnych). W latach 80 tych wpływowa i solidnie udokumentowaną koncepcję sytuacji społecznych opublikowali Argyle, Furnham i Graham ((1981), która odnosiła się wprost do koncepcji pomyślanej przez Tomaszewskiego.

STATUS TEORETYCZNY POJĘCIA SYTUACJI

Status teoretyczny (a co zatem idzie i metodologiczny) każdego pojęcia zależy od tego jak je zdefiniujemy i jakie znaczenie mu nadamy w procesie wyjaśniania. W tym wypadku chodzi głównie o określenie mechanizmów regulacji zachowania się człowieka w swoim otoczeniu. Postęp w rozwijaniu teorii zależy od tego, czy potrafimy budować coraz bardziej precyzyjną aparaturę pojęciową, terminologię, rozróżnienia niezbędne do diagnozowania stanów rzeczy, czyli wyodrębnić kryteria pozwalające stworzyć klasyfikację torując drogę systematycznym projektom badań empirycznych.

Ewolucja poglądów Tomaszewskiego na rolę sytuacji w badaniach aktywności człowieka polegała na tym, że dokonywał on rewizji wcześniejszych poglądów, nie unieważniając ich w całości jako błędnych. Do dzisiejszego dnia można spotkać badania nad sytuacyjnymi uwarunkowaniami zachowania z wykorzystaniem pojęcia sytuacji w pierwszym rozumieniu, jako warunków obiektywnych (badania nad stresem, gdzie stresorami są negatywne, szkodliwe czynniki środowiska). Ale także i jednocześnie można spotkać badania nad sytuacjami jako złożonymi konstruktami, gdzie genezą sytuacji (najczęściej trudnych) jest sam podmiot (np. dylematy jako sytuacje bez wyjścia w traktacie B. Chyrowicz, 2008).

Coraz jednak częściej pojawiają się badania nad sytuacjami, których wpływ polega na wejściu w interakcje z czynnikami osobowościowymi (podmiotem działania), jednak wówczas sytuacja w dalszym ciągu traktowania jest jako system czynników obiektywnych (zdarzeń lub stanów rzeczy). Jak dotąd nie udało się znaleźć przykładu badań, obejmujących systemowo wszystkie elementy i ich powiązania ze sobą, tak jak to przedstawił Toma-

szewski w swoim podręczniku psychologii: jako system 4 elementów z wyróżnioną rolą człowieka jako podmiotu swojej sytuacji (Tomaszewski, 1975).

Uważna lektura hasła „czynność” stanowiąca syntezę całościowego poglądu Tomaszewskiego na regulację zachowania się człowieka aktywnego (Tomaszewski 1998) pokazuje, że w skład pojęć podstawowych określających sytuację człowieka wchodzi także pojęcie okoliczności. To właśnie ono pozwala patrzeć na zachowanie się człowieka jak na proces mający swoją dynamikę, nieoczekiwane i często nieprzewidywalne zwroty, zmiany i tzw. zbiegi okoliczności kreujące zdarzenia. To był także jeden z tropów myślowych (już zaznaczony w r. 1970, w publikacji „La situation d'accident”), który domagał się rozwinięcia i znalazł je, ale dopiero w ostatniej publikacji Profesora. To bardzo poszerza perspektywę poznawczą umożliwiając podejście ewentystyczne, obecne w psychologii już od lat 70 tych ubiegłego wieku (np. w koncepcji stresu jako reakcji na zdarzenia życiowe Rahe (1975), w koncepcji straty jako przyczyny sytuacji żałoby po odejściu bliskiej osoby, ale także bliskiej istoty, a nawet utraty ważnego obiektu).

Sumując ten fragment rozważań powiemy, że im bardziej pojęcie sytuacji jest używane do wyjaśniania, tym bardziej widoczny jest jego status teoretyczny i co za tym idzie drogowskaz dla doskonalenia warsztatu metodologicznego. Widać, że pojęcie to początkowo miało charakter bardziej opisowy, traktowane było jako zespół bodźców wywołujących perturbacje w organizacji czynności. Stopniowo jednak nabierało wagi i w swojej postulowanej rozwiniętej postaci stanowi system pojęć służących zarazem i do opisu i do wyjaśniania zachowań człowieka w swoim otoczeniu. W dalszym ciągu brak jednoznacznego rozumienia pojęcia sytuacji, zarówno w języku nauki (psychologii) jak i potocznym. Jednak pojęcie to „trzyma się mocno” i pragnie służyć, ale też domaga się coraz bardziej precyzyjnego ujęcia. W metodologii badań kierunek jest jasny: od badań w modelu jedno- zmiennym – do badań z zastosowaniem modelu interakcyjnego i ścieżek, które pozwalają wykrywać związki przyczynowe bezpośrednio i pośrednio we wzajemnych interakcjach.

ŁOWY NA KRYTERIA, CZYLI PRÓBA KLASYFIKACJI

W swojej klasycznej postaci pojęcie sytuacji zostało zdefiniowane jako system elementów i powiązań między nimi (Tomaszewski, 1975). Spróbujmy więc klasyfikację sytuacji zacząć od kryterium, które jest związane z poszczególnymi elementami danej sytuacji. Historycznie rzecz biorąc, najbardziej powszechnie przyjmowanym kryterium były warunki obiektywne, a zatem sytuacje, które można było wyróżnić to przede wszystkim pochodne rodzajów trudności, zmniejszających prawdopodobieństwo realizacji celu. Przyniosły one ważne rozróżnienia rodzajów trudności i co za tym idzie – sytuacji trudnych. Rzecz jasna, należało przyjąć, że wszystkie sytuacje trudne różnią się od sytuacji normalnych.

Kolejne kryterium to rodzaje wykonywanych czynności, przy czym nie chodziło o aspekt zawodoznawczy (treść czynności), lecz o analizę strukturalną czynności, wedle której każda czynność składa się z 3 faz: fazy podejmowania decyzji, wykonywania operacji, najczęściej ruchowych oraz uzyskiwania wyniku (odnoszenia się do niego). W ten sposób można wyróżnić sytuacje podejmowania decyzji, sytuacje wykonywania czynności oraz sytuacje wyniku (porażki, sukcesu, niepowodzenia, straty itp.).

Stosunkowo najczęściej posługiwano się kryterium zadań (wymagania pracy), wyodrębniając szeroką kategorię sytuacji zadaniowych, można było rozpatrywać zadania od strony ich cech treściowych, ale także formalnych: odróżniano zadania: trudne od łatwych, dalekie od bliskich, ważne od mniej ważnych, pilne od odroczonego w czasie. W tym rozszerzając pojęcie zadań można byłoby w ramach tego kryterium mówić o rolach (w sytuacjach społecznych), rodzajach działalności, a nawet stylach życia. Trzy dziedziny aktywności człowieka można było ująć w ramy badań zgodnie z koncepcją sytuacji: sytuacje pracy, sytuacje zabawy i sytuacje wychowawcze (uczenia się i nauczania).

Wreszcie, choć ten element został włączony do systemu pojęć przez Tomaszewskiego dopiero w jego ostatniej publikacji dotyczącej problemu mechanizmów regulacyjnych działania (1998), zupełnie niezależnie (spontanicznie?) pojawiały się prace traktujące sytuacje jako pochodne zdarzeń, najczęściej zagrażających (sytuacje wypadkowe, kryzysowe, katastrofy, ale też dramatyczne zdarzenia życiowe powodujące stres, jak śmierć bliskiej osoby, rozwód, bankructwo, utrata pracy, przeprowadzka itp. Rahe stworzył długą listę takich zdarzeń.). To podejście do klasyfikacji najwyraźniej pozwala ująć aspekty dynamiczne zachowania się człowieka w sytuacji wykreowanej przez zdarzenia, czyli okoliczności. Jaki wpływ mają okoliczności, czyli czynniki nieprzewidywane, różne trafny, dramatyczne, albo szczęśliwe zbiegi okoliczności, nieszczęśliwe wypadki ale i szanse i nagłe koniunktury.

Wreszcie... I tu największy problem: kryterium klasyfikacji ostatnie, ale najważniejsze i najtrudniejsze w badaniu: człowieka jako podmiotu działania. Można byłoby powiedzieć, że każdy człowiek jest uwikłany w relacje z samym sobą, że jego sytuacja zależy od jego kompetencji, wiedzy i doświadczenia, ale też stanu, w jakim się znajduje w danej chwili, samopoczucia, samooceny, samoakceptacji i samokontroli. Sytuacja człowieka chorego jest inna niż człowieka zdrowego, młodego inna niż starego, bezrobotnego inna niż mającego pracę itp. Każda cecha, w tym cechy socjologiczno-demograficzne, może wyznaczać określoną sytuację człowieka działającego. Można także określać sytuację ze względu na to, jak człowiek spozstrzega swoją sytuację, np. gdy jest w sytuacji bez wyjścia, gdy przed nim stoi dylemat, to najczęstszy sposób definiowania sytuacji, w której musimy dokonywać wyboru między różnymi postawami, wartościami itp. Podmiotowość to szczególnie bliski

psychologii problem badawczy, ale właśnie dlatego najtrudniejszy. Wydaje się, że przy pełnej definicji pojęcia sytuacji można najpełniej ukazać złożoność tego aspektu regulacji zachowania się człowieka.

Można więc powiedzieć, że w każdym przypadku, gdy chcemy określić sytuację człowieka uwzględniając wszystkie jej elementy, musimy wyróżnić ten, który nas najbardziej interesuje, lub któremu sam podmiot nadaje szczególne znaczenie. W każdym też przypadku należy przyjąć założenie, że sytuację tworzy to co jest obiektywne i to jak jest ono spozstrzegane przez człowieka.

Jest pytanie, jakie korzyści przynieść może taka lub inna klasyfikacja. Jaka rolę odegrać w procesie ustalania prawidłowości rządzących zachowaniem się człowieka? Z pewnością pomoże w opisie sytuacji. Co może dać opis? Niewątpliwie przydać się może do tworzenia narzędzia diagnostycznego i adekwatnego uzasadnienia teoretycznego. Kontynuując ten wywód zapytajmy i co dalej? Co szczególnie interesującego i oryginalnego może nam objawić badanie z użyciem tego narzędzia? Ułatwić stworzenie programu badań z zastosowaniem bardziej wyrefinowanych technik analizy statystycznej. I wreszcie uzyskać wynik, który pozwoli nam odpowiedzieć, co w określonej sytuacji zrobi człowiek, jak się zachowa, co wniesie dobrego albo złego do własnego życia oraz życia innych ludzi.

UWAGI KOŃCOWE

Ewolucja poglądów Tadeusza Tomaszewskiego na istotę aktywności człowieka jest wyjątkowo ciekawym obiektem analizy. Pokazuje bowiem konsekwentne poszukiwanie odpowiedzi na pytania o zasadniczym znaczeniu dla rozwoju całej psychologii jako nauki o człowieku, zarówno tych o charakterze teoretycznym jak i tych, które mają znaczenie dla praktyki. Jednym z istotnych etapów tej ewolucji było włączenie do systemu pojęć teoretycznych związanych z aktywnością – pojęcia sytuacji.

Analiza istniejącej literatury pokazuje, że pojęcie sytuacji jest używane w bardzo rozmaitych kontekstach i w różny sposób. Brak jest jednolitej powszechnie przyjętej definicji. Nawet autorzy powołujący się na prace T. Tomaszewskiego posługują się tym pojęciem pochodzącym z różnych okresów, najczęściej, co jest dziwne – zgodnie z pierwszym jego rozumieniem, jako „warunki obiektywne”. Często się także zdarza, że w ogóle nie definiują tego pojęcia, traktując je jak ogólnikową nazwę zbiorczą dla kręgu zagadnień związanych z funkcjonowaniem człowieka w określonych warunkach (por. Otrębska-Popiołek, 1991; Ratajczak, 1980; Heszen-Niejodek i Ratajczak, 2000).

Pojęcie sytuacji tak jak jest ono rozwijane i przedstawione w pracach Tomaszewskiego ma szczególnie duży potencjał teoretyczny. Jest wystarczająco pojemne, precyzyjne a zarazem otwarte na dalsze uściślenia i zastosowania, tak w teorii regulacji zachowania się człowieka jak i w wielu innych wpływowych obecnie teoriach: równowagi, teoriach zasobowych (por. Łukaszewski, 2015), teoriach wpływu społecznego i psychologii „self”, tak ważnej dla badań nad podmiotowością człowieka.

Pojęcie to występuje w psychologii częściej niż nam się wydaje, ponieważ bywa, że pojawia się ono: „w przebraniu”, nazywane kontekstem, systemem lub układem (por. Tomaszewskiego „układ referencyjny czynności pomagania”, 1993), „adekwatnością funkcjonalną” cech podmiotu i cech środowiska” lub jej brakiem. Czasem ukazuje się „w domyśle”, (np. „mam problem”, albo „mam dylemat”), często „na marginesie” gdy zabraknie lepszej nazwy na to co człowieka chwilowo otacza lub co się z nim dzieje (Wykorzystałam koncepcję tytułu M. Materskiej, dotyczącą Tomaszewskiego pojęcia czynności, 2015, ZR).

Sytuacja człowieka może być traktowana jako obiekt regulacji wzajemnych stosunków człowieka z otoczeniem, jako cel jego działania (przekształcanie sytuacji początkowej w końcową), ale może być także uważana za narzędzie, z pomocą którego człowiek zmienia samego siebie. W zależności od tego jaką funkcję pojęciu „sytuacja” wyznaczy badacz będzie ono pełniło raz rolę pojęcia wyjaśniającego to znów pojęcia wyjaśnianego, a więc będzie ono mogło służyć zarówno do opisu jak i do wyjaśniania.

Wydaje się mieć ono szczególnie obiecującą perspektywę zarówno badawczą jak i teoretyczną, ponieważ widać, że może odegrać rolę narzędzia wspomagającego proces integracji wiedzy praktycznej w odniesieniu do wszystkich dziedzin psychologii stosowanej. Sytuacje trudne to domena psychologii klinicznej, sytuacje pracy należą do klasycznej dziedziny o tej samej nazwie, sytuacje nabywania wiedzy i doświadczenia – do psychologii wychowawczej. Podstawowe dziedziny zastosowań psychologii w praktyce mogą zostać z łatwością uzupełnione o wiele innych nowych rodzących się działów psychologii, potrzebnej w rozwiązywaniu problemów współczesnych ludzi.

LITERATURA

- Argyle, M.A., Furnham, J.A., Graham, F. (1981). *Social situations*. London, NY, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press.
- Chyrowicz, B. (2008). *O sytuacjach bez wyjścia w etyce. Dylematy moralne, ich natura rodzaje i sposoby rozstrzygnięcia*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Endler, N.S., Magnusson, D. (1976). Toward an interactional psychology of personality. *Psychological Bulletin*, 83, 956-997.
- Grzelak, J.Ł. (1995). Sytuacyjna zmienność preferencji społecznych. *Kolokwia Psychologiczne*, 5, 69-87.
- Heszen-Niejodek, I., Ratajczak, Z. (red.). (2000). *Człowiek w sytuacji stresu* (wyd. II). Katowice: Wydawnictwo UŚI.
- Łukaszewski, W. (1973). *Oceny działania a wykonanie nowych zadań*. Wrocław: Ossolineum.
- Łukaszewski, W. (2015). Koncepcje sytuacji trudnych: krok naprzód, czy krok wstecz. *Czasopismo Psychologiczne*, 21, 1, 19-27.
- Magnuson, (1971). An analysis of situational dimensions. *Perceptual and Motor Skills*, 32, 851-867.
- Materska, M. (2015). Pojęcie czynności odnalezione: w przebraniu, między wierszami, w domyśle, na marginesie... *Czasopismo Psychologiczne*, 21, 1, 39-43.
- Materska, M. (2002). Teoria czynności Tadeusza Tomaszewskiego. W: I. Kurcz, D. Kądziaława (red.), *Psychologia czynności. Nowe perspektywy* (s. 13-20). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Otrębska-Popiołek, K. (1991). *Człowiek w sytuacji pomocy. Psychologiczna problematyka przyjmowania i udzielania pomocy*. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego.
- Rahe, R.H. (1975). Epidemiological studies of life changes and illness. *International Studies of Psychiatry in Medicine*, 6, 133-146.
- Ratajczak, Z. (1980). *Człowiek w sytuacji innowacyjnej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ratajczak, Z. (2012). Między wiedzą naukową a działaniem-refleksje metodologiczne. W: T. Rzepa, C.W. Domański (red.), *Na drogach i bezdrożach historii psychologii* (t. 2, s. 43-....). Lublin: Wydawnictwo Marii Curie-Skłodowskiej.
- Ratajczak, Z. (2015). Aktywność człowieka. Ewolucja poglądów Tadeusza Tomaszewskiego na przedmiot psychologii. W: T. Rzepa, C.W. Domański (red.), *Na drogach i bezdrożach historii psychologii* (tom 4, s. 143-165). Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Terelak, J.F. (2011). *Człowiek w sytuacji pracy w okresie nowocześnieści*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Tomaszewski, T. (1963, 1965, 1967). *Wstęp do psychologii*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomaszewski, T. (1967). Aktywność człowieka. W: M. Maruszewski, T. Tomaszewski, J. Reykowski (red.), *Psychologia jako nauka o człowieku* (s. 219-278). Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Tomaszewski, T. (1968). Człowiek w systemie pracy. W: J. Rosner (red.), *Zagadnienia przystosowania pracy do człowieka* (s. 69-122). Warszawa: Wydawnictwo Książka i Wiedza.
- Tomaszewski, T. (1970). La situation d'accident. *Le Travail Humain*, 33, 2, 321-328.
- Tomaszewski, T. (1975). Człowiek i otoczenie. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tomaszewski, T. (1977). Człowiek jako podmiot i człowiek jako przedmiot. W: J. Reykowski, J.O. Owczynnikowa, K. Obuchowski (red.), *Studia z psychologii emocji motywacji i osobowości* (s. 59-75). Wrocław: Ossolineum.
- Tomaszewski, T. (1978). Środowiskowe i sytuacyjne uwarunkowania życia, rozwoju i działalności człowieka. *Badania Oświatowe*, 1, 25-35.
- Tomaszewski, T. (1984). *Ślady i wzorce*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Tomaszewski, T. (1993). Układ referencyjny czynności pomagania. Analiza przyczynowo-skutkowa i analiza referencyjna czynności pomagania. *Chowanna*, 1, 16-18, ciąg dalszy *Chowanna* (1994) 1, 5-12, 2, 5-17.
- Tomaszewski, T. (1993). O możliwościach jednostki w sytuacji przemian społecznych. *Kolokwia Psychologiczne*, 2, 11-20.
- Tomaszewski, T. (1998). Czynność. W: W. Szewczuk (red.), *Encyklopedia psychologii* (s. 556-559). Warszawa: Wydawnictwo Fundacja „Innowacja”.
- Tomaszewski, T. (1998). Uwagi na temat regulacji zachowania człowieka. *Studia Psychologiczne*, 37, 63-66.
- Tomaszewski, T. (2002). Struktura zachowania. W: I. Kurcz, D. Kądziaława (red.), *Psychologia czynności, Nowe perspektywy* (s. 175-184). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.